

SIFATLASH BADIY NUTQNING MUHIM TASVIRIY VOSITALARIDAN BIRI

Toshqulova Zebiniso Baxriddin qizi

TerDPI o'qituvchisi

Annotatsiya: ushbu maqolada tasviriy vositalardan biri bo'lgan epitet haqida ma'lumot beriladi. Badiiy adabiyotda uning tasviriylikni oshiruvchi xususiyatlari va bu o'rinda sifat so'z turkumining tutgan o'rni misollar asosida yoritilib beradi. Badiiy epitet ta'sirchanlikni yuzaga keltirishda katta ahamiyatga ega ekanligi olimlar qarashlari va tajribalari orqali ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: epitet(o'xshatish), nazm va nasr, tasviriy ifoda, badiiy adabiyot, stilistika, badiiy tasvir, tasviriy vosita, ekspressiv ta'sir, sifat.

Sifatlash (epitet) - stilistika va poetika termini; antik davrdan ma'lum badiiy tasviriy vositalardan biri hisoblanadi. Narsa, hodisalar, tushunchalarga xos xususiyatlarni obrazli tavsiflash. Aksariyat hollarda sifat, shuningdek, ravish, ot, son, fe'l vositasida ifodalanadi. Epitet bu majoziy ta'rif bo'lib, unda tasvirlangan, mavjudot yoki kontseptsiyaning barqaror belgisini tasvirleydi: *Xushbo'y hid, yaralangan qalb, teskari dunyo.*

Aslida badiiy asarda qo'llangan barcha so'zlar tasviriy vositalardir. Ekspressiv qimmatga ega bo'lmagan so'zlar ham maxsus ohang yordamida nutqqa emotsionallik bag'ishlashi mumkin: *Otding, afsus-otding!, afsus!* Kabi.

O'zbek tili va uning badiiy uslubi nutqiy ekspressiyaning juda katta xazinasiga – an'anaviy troplar sistemasiga ega. Masalan, klassik adabiyotdagi yorni madh etish bilan bog'liq bo'lgan juda ko'plab o'xshatishlarni olaylik. Adabiy asarning badiiy qimmatini, ifodaliligini, ekspressivligini kuchaytirish uchun so'zlarning ko'chma ma'noda ishlatishiga troplar deyiladi. Bu faslimizda bu troplar turkumiga kiruvchi epitet stilistik vositasi va uni yuzaga keltirishda, uning bo'yoqdorligini oshirishda yordam bergan sifat so'z turkumlarini aniqlaymiz.

Badiiy nutqda qo'llaniladigan barcha so'zlar u yoki bu darajada tasviriylikni oshirish vazifasini bajaradi. Chunki har qanday so'z matnda birikib o'ziga xos ma'no ifodalaydi, voqea-hodisaning ta'svirini yaratadi. Shuningdek, tilda tasviriylikni vujudga keltiruvchi maxsus vositalar ham mavjud bo'lib, ular fikrni obrazli ifodalash asosida badiiy ta'sirchanlikni kuchaytiradi. Shunday vositalardan sifatlash(epitet)dir. Sifatlash tropning bir turi bo'lib, unga badiiy obrazlikni ta'minlovchi tasviriy vosita sifatida qaralgan¹.

¹ Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. –М., 1961; Стилистика русского языка –МЮБ 1969.Кожина М. И. Стилистика русского языка. –С. 97.

Sifatlashlar mohiyatan aniqlovchilarga yaqin bo‘lib, aniqlovchilardan emotsional ta’sirchanligi, badiiy nutqqa xosligi jihatidan farqlanadi. M.Mukarramov sifatlash va aniqlovchilarning ma’no va grammatik jihatdan farqlovchi beshta xususiyatini ajratib ko‘rsatgan². A.T.Rubalyo sifatlash tropning metafora va metonomiyaga yaqin bo‘lgan turi ekanligini ta’kidlab, uni badiiy aniqlovchi deb ataydi³. R.Qo‘ng‘urov sifatlashning doimiy aniqlovchilardan farqli ravishda ekspressivligi, ko‘chma ma’noda ishlatilishi kabi xususiyatlarini ta’kidlab, uni poetik aniqlovchi deb ataydi⁴. Darhaqiqat, sifatlashlar, obrazlilik darajasining kuchliligi, emotsional-ekspressivligi va nihoyat badiiy nutqqa xosligi jihatidan aniqlovchilardan keskin farq qiladi. M.Kojina sifatlashni narsa-hodisani obrazli ifodalovchi, xarakterli xususiyatlarini ta’kidlovchi, ko‘proq badiiy nutqda qo‘llanib, estetik vazifa bajaruvchi so‘z sifatida talqin qiladi⁵. Shu nuqtai nazardan badiiy matnlarda uchraydigan sifatlashlarni xarakteriga ko‘ra ikki turga ajratish mumkin:

Umumnutq sifatlashlari;

Badiiy sifatlashlar .

Umumnutq sifatlashlarida obrazlilik, ekspressivlik kuchli bo‘lmaydi, umumnutq sifatlashlarida narsa, hodisalarning biror tomoni, hammaga ma’lum bo‘lgan belgi asosida ko‘rsatiladi.

Sifatlashlarning bu turi ham ifodadorlik ko‘lami bilan ajralib turadi. Bunday sifatlashlar inson holatini ta’riflash vazifasini bajaradi va badiiy asarlarda bu tipdagi sifatlashlar orqali inson o‘y-kechinmalari, narsa hodisaga munosabati kabilar ifodalanadi. Masalan, *xayolidan zo‘r-bazo‘r haydagan mudhish o‘ylar qayta yopirilib kelar, o‘rnidan sapchib turib ketardi.* (O. Yoqubov. “Oq qushlar, oppoq qushlar...”). Bu matnda asar personajining holatini ifodalanishi mudhish o‘ylar sifatlashi orqali aniq ta’riflangan. Ushbu sifatlash personaj kayfiyatini ko‘rsatuvchi, unga bir paytlar sodir bo‘lgan allaqanday noxushlikni eslatib turuvchi vosita vazifasini bajargan⁶. Asardagi ushbu sifatlash(epitet)ni yuzaga keltirishda va uning ta’sirchanligini oshirishda sifat so‘z turkumidan foydalanilgan. Bu birikma tarkibidagi *mudhish* sifati aniqlab kelayotgan predmetning aytilgan inson hayotida yomon iz qoldirgan o‘ylar ekanligini aniqlab kelgan.

Badiiy sifatlashlar ko‘pincha individual so‘z qo‘llanilishining namunasi bo‘lib, ifodadagi favquloddalik, yangilik, emotsional-ekspressivlikning kuchayishi uchun imkon yaratadi. Bunday sifatlashlar orqali narsa-hodisa kishi hayolida obrazli gavdalanadi. Badiiy sifatlashlarda ko‘pincha ma’no metaforik asosda, yoki o‘xshatish-

² Mukarramov M. O‘zbek tilida o‘xshatish. 15-16-b

³ Рубайло А. Т. Художественные средства языка. –М.Б., 1961. С. 46.

⁴ Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining tasviriy vositalari. 27-b.

⁵ Арнолид И.В. стилистика современного английского языка. –Л., 1973; Долинин К. А. Стилистика французского языка. –Л., 1978 Арнолид И.В. стилистика. С. 78-79

⁶ Botirova M. Badiiy sifatlashlar (epitet)larning lingvistik xususiyatlari. –FTAI. Jild:03. Nashr:08. Oct 2022

sifatlash asosida vujudga keladi. Badiiy matnlardagi sifatlashlarni sinchiklab kuzatish shunday xulosaga olib keldiki, sifatlashlarning metaforik sifatlash turi ko‘proq poetik asarlarga xos bo‘lib, nasriy asarlarda bu tur u darajada faol emas. Shu boisdan nasriy matnlarda sifatlashlarning badiiy so‘zlar vujudga kelgan ko‘rinishlari ma’no xususiyatlari bilan alohida jaralib turadi. Masalan, *Shovvozning so‘zlari Shoqosimga bamisoli zaharli qamchi kabi bo‘lib tegdi-yu, shartta o‘rnidan turib ketdi.*(O.Yoqubov. “Oqqushlar, oppoq qushlar”)⁷. Bu matnda asar personajining holatini ifodalanishi zaharli qamchi sifatlashi orqali aniq ta’riflangan. Ushbu sifatlash personajning kayfiyatini ko‘rsatuvchi, unga ayni paytda aytilgan so‘z qahramonga naqadar kuchli ta’sir etganini ifodalashga sifat so‘z turkuming zaharli so‘zidan foydalanilgan. Bu so‘z esa qamchi so‘zi bilan birikkan holda yangi uslubiy ma’no keltirib chiqargan, o‘quvchiga estetik ta’sir ko‘rsatgan qamchi so‘zi uning qalbiga juda og‘ir botgan ma’nosida kelib, uning ekspressivligini ta’minlashga xizmat qilgan zaharli so‘zi esa o‘sha ta’sir etgan so‘zlarning badiiy qahramon ruhiyati, uning qalbiga tasavvur qilib bo‘lmas darajada iz qoldirganini anglatgan.

Darhaqiqat, epitetlar obrazlilik darajasining kuchlilik, emotsionalligi va nihoyat, badiiy nutqqa xosligi jihatidan aniqlovchilardan keskin farq qiladi. Shu nuqtai nazardan badiiy asarlarda uchraydigan epitetlarni xususiyatiga ko‘ra uchga ajratish mumkin:⁸.

1. Odiy epitetlar
2. Tasviriy epitetlar
3. Qiyosiy epitetlar.

Oddiy epitetlar predmetlarga xos bo‘lgan doimiy belgini ifodalaydi, ularning asosiy vazifasi predmetlarga xos, ko‘rsatilishi muhim hisoblangan belgini ifodalash, shunga ko‘ra ularda obrazlilik kuchli emas. Epitetlarning bu turida narsa-hodisalarning biror tomoni hammaga ma’lum bo‘lgan belgi asosida ko‘rsatiladi. Shuning uchun bunday epitetlar aniqlovchiga yaqin turadi⁹. Masalan: *pokiza ayol, serbaraka bog‘, befayz odam, saxiy amaki* kabi birikmalaridagi epitetlar predmetlardagi hammaga ma’lum belgisini ta’riflab ko‘rsatish vazifasini bajargan. Ko‘rinib turibdiki, epitetlarni yuzaga keltirishda sifat so‘z turkumining roli juda katta. Sifat o‘zi aniqlab kelayotgan predmetning belgisini aniqlashda asosiy vazifa bajarib keladi¹⁰. Epitet keng tasviriy vosita bo‘lsa-da, uning asosiy vazifasi, narsa, predmetni, hodisani baholash,

⁷ Botirova M. Badiiy sifatlash(epitet)larning lingvistik xususiyatlari. –FTAI. Jild:03. Nashr:08. Oct 2022

⁸ Умуркулов Б. Бадий матнда қийос ва унинг лингвопоетик қиммати . –филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш таййорлаган диссертатсия. –Қарши-2020. -115 б.

⁹ Умуркулов Б. Бадий матнда қийос ва унинг лингвопоетик қиммати . –филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш таййорлаган диссертатсия. –Қарши-2020. -115 б.

¹⁰ Умуркулов Б. Ўзбек бадий насрининг лингво-услубий шаклланиш асослари. Филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун тақдим етилган диссертатсия.-Тошкент-2022. -117-б

asosiy xususiyatini ta’riflashdir. Bu belgi oddiy epitetslar uchun xos bo‘lib, ko‘pincha atash vazifasini bajarishga qaratilgan bo‘ladi.

Epitet oddiy belgi bildirib qolmasdan ta’rif va tavsifni ifodalash uchun ham qo‘llaniladi, odatda bunday epitetslar kuchli emotsiyani qo‘zg‘atadi, inson kayfiyatiga ta’sir etib, ayni chog‘da ekspressiv–emotsionallikni kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Quyidagi matndagi *tizginsiz, parishon* epitetslari kuchli emotsiyaga ega bo‘lib fikrni badiiy bo‘yoqdorligini oshirish uchun imkon yaratgan: *olis safarlarga ketayotganingda Farxod Ramazonovning samolyotida mizg‘ish odati bor edi. Bir gal sira ko‘zi ilinmayabdi, dam-badam hayol olib qochadi, tizginsiz, parishon xayollar.* (E.Azam. “Shovqin”) Ushbu matnda qo‘llanilgan epitet oddiy belgi asosida vujudga kelmaganligiga ko‘ra badiiy- bo‘yoqdor va ta’sirchan kuchga ega.

Tasviriy epitetslar nutqqa “pardozi berish”, predmetning harakterli tomonlarini badiiy bo‘yoqdor holda ko‘rsatishi bilan xarakterlanadi. Epitetning bu turi emotsional-obrazlilikning kuchlilik bilan farqlanadi. Jumladan, badiiy qahramonlarning ruhiy holatini, ichki kechinmalarini ifodalashda badiiy matnlarda tasviriy epitetslardan ko‘p foydalaniladi. Masalan: *Bir lahza shu manzaraga ma’lum boqib turgan Bolta Mardon otining sag‘irisiga achchiq qamchi soldi.* (E. Azam. “Yozuvchi”).

Keltirilgan matnda *achchiq qamchi* birikmasi tarkibida *achchiq* so‘zi epitet bo‘lib, aslida sifatlanmishning belgisi emas, *achchiq* so‘zi nominativ ma’noda predmetning ta’mi-mazasini bildirish uchun qo‘llaniladi. Bu matnda esa *achchiq* sifati predmetning ta’mi yoki mazasi haqida emas, o‘ziga xos ifodaga ega ekanligi bilan xarakterlanadi.

Epitetning ham boshqa tasviriy vositalar kabi badiiy-bo‘yoqdorligi, emotsion-ekspressivlikni kuchaytirishi qanday vujudga kelishi bilan bog‘liq. V.P.Grigoriev epitetslarning ko‘pchiligi hosil bo‘lishiga ko‘ra yangiligini, yangi epitetslar esa borliqni idrok etishni chuqurlashtirishini alohida qayd etadi¹¹.

Qiyos epitetslar epitetning narsa, hodisalarni, obrazli idrok etilishi natijasida vujudga keladigan ko‘rinishidir. M.Mirtojiyev epitetning nutqiy hodisa ekanligini e’tirof etib, so‘zlar mavjud leksik ma’nosining bir semasi bilan voqealanganda, biror belgi o‘xshashligiga ko‘ra xosila ma’no yuzaga kelganda, epitet hosil bo‘lishini ta’kidlaydi¹².

Qiyos epitetslar tarkibidagi epitet vazifasidagi so‘z boshqa narsa-hodisalarga qiyoslanishi natijasida epitet hosil qilingan holatlar matnlarda ko‘p uchraydi va bu jarayonda, asosan, epitet vazifasidagi so‘zning ma’nosi ko‘chganligi kuzatiladi. Masalan, *Bir chaqirimcha yursa, o‘ng tomondagi kumush yaproqli jiydalarga ko‘zim tushdi-yu, dilim yayrab ketdi.* (O‘.Hoshimov. “Tushda kechgan umrlar”). Badiiy matnlarda *oltin, kumush, marmar* so‘zlarining rang belgisini ifodalashiga ko‘ra epitet

¹¹ Григорьев В. П. Поэтика слова. –М.,1979. –С. 162.

¹² Mirtojiyev M. Ko‘rsatilgan asar. 77-b.

sifatida qo‘llanilishi juda faol bo‘lib, kumush yaproq birikmasida ham epitet uchun asos yaproqning rangiga ko‘ra kumushga qiyoslanishidir¹³.

Epitetning eng yorqin namunasi Maqsud Shayxzodaning ijodida ham uchratish mumkin.

Qo‘llar bor – muloyim, g‘oyat, shafqatli,
Qo‘llar bor - ayovsiz, yovuz, shiddatli.
Qo‘llar bor – ishyoqmas, lapashang, tanbal,
Qo‘llar bor – tezligi bilinar dangal.

Xurshid Davronning ham “Baxtsizlik” nomli she’rida ham epitetning namunasi ko‘rish mumkin:

Uyga qaytdi yarim kechada,
Yonar edi daxlizda chiroq.
Uxlar edi xotini...Biroq,
Erkak alam tuydi ichida.
Keyin borib qozonga boqdi,
Bo‘m-bo‘sh edi *sovuq qozon* ham.
Katta uyda chiroqni yoqdi,
Ammo tuydi ichida alam.

She’ning davomini o‘qib shuni tushundiki, yigitning rafiqasining unga mehrsizligi va e’tiborsizligidan qiynalganini, ammo yigit bundan ko‘ra o‘z farzandlariga bo‘lgan muhabbati kuchli ekanligini his qiladi. Ayol kishining erkakga nisbatan bunday harakatda bo‘lishini *sovuq munosabat* tipida beramiz. Shoir o‘xshatishning bu usulini qozon leksemasiga ham qo‘shgan. Ayolda ham erkakga nisbatan hech qanday his-tuyg‘ularga ega emasligi *sovuq* leksemasi bilan berilgan bo‘lsa, ovqati yo‘q qozon ham *sovuq* leksemasi orqali shunday ma’no ottenkasini bergan.

Ko‘rib turganingizdek, epitetning nazmda ham, nasrda ham parallel tarzda ishlatilishiga guvoh bo‘ldik. O‘zbek adabiyotining eng yorqin namunalaridan to dostonlari, ertaklarigacha epitetlarga murojaat qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. –М., 1961; Стилистика русского языкаю –МЮБ 1969.Кожина М. И. Стилистика русского языка. –С. 97.
2. Mukarramov M. O‘zbek tilida o‘xshatish. 15-16-b
3. Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tilining tasviriy vositalari. 27-b.

¹³ Умуркулов Б. Бадий матнда кийос ва унинг лингвопоестиккиммати. Филология фанлари буйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун таййорланган диссертатсия .- Қарши-2020. 119-b.

4. Арнолид И.В. стилистика современного английского языка. –Л., 1973; Долинин К. А. Стилистика французского языка. –Л., 1978 Арнолид И.В. стилистика. С. 78-79
5. Умуркулов Б. Бадиий матнда қийос ва унинг лингвопоетикқиммати. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун таййорланган диссертация .- Қарши-2020. 119-б.
6. Григорьев В. П. Поэтика слова. –М.,1979. –С. 162.
7. Botirova M. Badiiy sifatlash(epitet)larning lingvistik xususiyatlari. –FTAI. Jild:03. Nashr:08. Oct 2022
8. Qurbonova Gavhar Xurramovna. (2024). O‘ZBEK TILIDA BA’ZI OSMON JISMLARINING O‘ZLASHMA SO‘ZLAR VA TASVIRIY VOSITALAR BILAN IFODALANISHI. *PEDAGOGS*, 56(2), 31–34.
9. Mardonova Lobar Umaraliyevna. (2023). Timurid princess The image of time and spirit in the image of Saraymulkhanim. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769)*, 1(6), 84–87.
10. Saidmuradova Sakhiba Jalmurodovna, & Kholmurodova Khursandoy. (2024). The Issue of Artistic Psychologism in Modern Uzbek Prose. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769)*, 2(1), 301–304.
11. Sayfullayev Najibullo, Boboniyozova Manzura. (2024). IMPORTANCE OF DIALECTS IN PLACE NAMES. *International Multidisciplinary Journal for Research & Development*, 11(02).
12. Parda Alimov. (2023). SPECIFIC CHARACTERISTICS OF TODAY’S UZBEK NOVEL AND FORMAL RESEARCH. *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education (2993-2769)*, 1(6), 80–83.
13. Shaxnoza Majidova. (2021). HISTORY OF THE STUDY OF HYDRONYMS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), 676–680.
14. O‘rolova , M., & Sayfullayev , N. (2024). O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MORFONOLOGIYAGA DOIR TALQINLARI VA XUSUSIYATLARI. *Talqin Va Tadqiqotlar*, (5(42).
15. Avriddinov Jobir Musulmon o‘g‘li. (2023). "ZUFONGO‘YO VA JAHONPOYO" LUG‘ATIDA SO‘Z TARKIBI. *IMRAS*, 6(7), 565–569.
16. Nigora Jo‘ranazarova Qurbonboy qizi. (2023). BOLALAR ADABIYOTIDA IBORALARNING LISONIY-SEMANTIK XUSUSIYATI. *PEDAGOGS*, 46(1), 57–62.
17. Zebiniso, T. (2022). SIFAT SO‘Z TURKUMINING USLUBIY XUSUSIYATLARI. *Scientific Impulse*, 1(4), 34–37.
18. Nodira Hamidova 2023. Ghafur Ghulam’s Stories Have Their Own Artistic Expression Characteristic of the Common Language Style. *International Journal on Integrated Education*. 6, 10 (Oct. 2023), 41-44.